

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

Χαράλαμπος Πέννας, Η Βυζαντινή εκκλησία της Κρήνας της Χίου. Ιστορία, Αρχιτεκτονική, Γλυπτική, Ζωγραφική (τέλη 12ου αιώνα)

Νικόλαος ΓΚΙΟΛΕΣ (Nikolaos Gioles)

doi: [10.12681/dchae.26431](https://doi.org/10.12681/dchae.26431)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΙΟΛΕΣ (Nikolaos Gioles) N. (2021). Χαράλαμπος Πέννας, Η Βυζαντινή εκκλησία της Κρήνας της Χίου. Ιστορία, Αρχιτεκτονική, Γλυπτική, Ζωγραφική (τέλη 12ου αιώνα). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 468–469. <https://doi.org/10.12681/dchae.26431>

Charalampos Pennas, *The Byzantine Church of Panagia Krena in Chios. History, Architecture, Sculpture, Painting (late 12th century)*, Alexandros Press, Leiden 2017, 242 σελ., 305 εικ., 24×17 εκ., ISBN: 978-94-90387-08-2.

ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΓΙΑ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ που εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, υπό την εποπτεία του διαπρεπούς βυζαντινολόγου, καθηγητού Cyril Mango. Το βιβλίο παρέχει ολοκληρωμένη εικόνα του σπουδαίου ναού της Παναγίας της Κρήνας της Χίου μετά την πλήρη αποκατάστασή του. Στον Πρόλογο (σ. V-VI) γίνεται σύντομος λόγος για τις προηγηθείσες περιστασιακές αναφορές του μνημείου και την προβληματική του χρονολόγηση. Το πρόβλημα έλυσαν οι αποκαλύψεις κατά τις τελευταίες συστηματικές εργασίες συντήρησης και αναστήλωσης, στις οποίες και βασίστηκε η παρούσα μελέτη.

Στην σύντομη ιστορική αναδρομή (σ. 1-5) για την πολιτική και οικονομική κατάσταση της Χίου στην διάρκεια των 11ου και 12ου αι., παρά τις λιγοστές ιστορικές μαρτυρίες, καταδεικνύεται η σπουδαιότητα της νήσου για την αυτοκρατορία. Η πλούσια και πυκνοκατοικημένη Χίος ήταν σημαντικός στρατιωτικός και εμπορικός σταθμός στο βόρειο Αιγαίο, για αυτό και αναβαθμίστηκε διοικητικά. Οι Βενετοί, εκμεταλλευόμενοι τα εμπορικά προνόμια που τους παραχώρησε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, εγκαθίστανται στην Χίο και ασκούν τις εμπορικές τους δραστηριότητες στο ανατολικό Αιγαίο και στην ανατολική Μεσόγειο. Οι ίδιοι αντιδρούν δυναμικά στην αντιβενετική πολιτική του Ιωάννου Β΄ Κομνηνού, ο οποίος αρνήθηκε να ανανεώσει το χρυσόβουλλο του 1082 για τα εμπορικά τους προνόμια. Λίγες είναι οι μαρτυρίες για την κοινωνική κατάσταση την εποχή αυτή στο νησί. Μικρή συμβολή στην τοπική ιστορία και την κοινωνία του νησιού στο τέλος του 12ου αι. παρέχουν οι επιγραφές του ναού της Παναγίας της Κρήνας. Στην συνέχεια (σ. 5-6) διερευνάται η προέλευση του όρου «Κρήνα», που μαρτυρείται για πρώτη φορά από ανώνυμο περιηγητή το 1668. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, και είναι ιστορικά τεκμηριωμένη, η έρευνα για την ταυτότητα των κτητόρων της μονής (σ. 6-13), του Ευσταθίου Κοδράτου και της συζύγου του, με το επίθετο Παγωμένη, η οποία ήταν μέλος επιφανούς οικογένειας, στην οποία ανήκε και ο θεός της, μητροπολίτης της μικρασιατικής πόλεως των Υπέπων, Στέφανος Παγωμένος, που εικονίζεται και ταυτίζεται με επιγραφή στις τοιχογραφίες του 1197. Παρατίθενται στην συνέχεια (σ. 13-15) οι σωζόμενες 13 επιγραφές, που χρονολογούνται από τον 11ο έως τον 19ο αι. χωρίς σχόλια (αυτό θα γίνει στο σχετικό παράρτημα).

Στην αρχιτεκτονική μελέτη (σ. 16-32) γίνεται σύντομη και εμπειρισταωμένη αναδρομή στην αρχιτεκτονική ιστορία του απλού μεσοβυζαντινού οκταγωνικού ναού και την κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή του. Ακολουθεί η περιπετειώδης ιστορία του μνημείου. Περιγράφεται λεπτομερώς το οικοδόμημα και διακρίνονται οι οικοδομικές φάσεις του. Διεξοδικά και με επιτυχείς συσχετισμούς παρουσιάζεται επίσης η όλη μορφολογία του ναού. Μελετώνται στην συνέχεια, λεπτομερώς και με αναφορές σε παράλληλα, η μορφολογία και τα ιδιαίτερα κατασκευαστικά στοιχεία του αρχικού οικοδομήματος, υπογραμμίζοντας τις κωνσταντινουπολίτικες επιδράσεις. Ενδιαφέρουσα η παρατήρηση ότι η συχνή χρήση στον πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο του γράμματος «Κ» υπαινίσσεται τον κτήτορα Κοδράτο. Αναδεικνύεται, τέλος, η συμβολή του μνημείου στην αρχιτεκτονική ιστορία του τέλους του 12ου αι. με την ιδιαιτερότητα της αρχιτεκτονικής μορφής και του πλούσιου κεραμοπλαστικού διακόσμου, που προβάλλει την πλαστικότητα των εξωτερικών επιφανειών και προαναγγέλλει συνάμα την ανάλογη παλαιολόγεια τάση.

Τα γλυπτά του ναού (σ. 36-40) είναι όλα spolia και προέρχονται από διάφορα μνημεία του όψιμου 10ου και του 11ου αι. Πιθανόν να προέρχονται από κάποια εγκαταλεημένα μικρασιατικά μνημεία, καθώς ο κτήτορας της μονής φαίνεται να κατάγεται από εκεί.

Το μεγαλύτερο τμήμα του βιβλίου (σ. 41-148) καταλαμβάνει η συστηματική εξέταση των τοιχογραφιών του αρχικού στρώματος, που χρονολογούνται στο τέλος του 12ου αι. Το υλικό ομαδοποιείται σύμφωνα με τους επιμέρους χώρους του ναού, ιερό βήμα, κυρίως ναός και νάρθηκας. Παρατίθεται πλήρης περιγραφή κάθε θέματος σημειώνοντας και τα τμήματα που έχουν καταστραφεί. Επιχειρείται επιτυχώς με εύστοχες συγκριτικές παρατηρήσεις η ταύτιση μορφών (π.χ. Δευτέρας Παρουσίας) και συμπλήρωση των ελλειπόντων τμημάτων. Αναφέρονται εικονογραφικά παράλληλα, τα οποία περιορίζονται ορθώς κυρίως σε μνημεία του 12ου αι. Επισημαίνονται και σχολιάζονται εύστοχα τυχόν ασυνήθιστες εικονογραφικές λεπτομέρειες και γίνονται καιρίως συγκρίσεις με άλλα μνημεία. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντες, επιτυχείς και εύστοχοι είναι οι προβληματισμοί για τις προσωπογραφίες των κτητόρων και για την ταύτισή τους. Οι παρατηρήσεις για το πλούσιο και

CHARALAMPOS PENNAS

THE BYZANTINE CHURCH OF PANAGIA KRENA IN CHIOS

History, Architecture, Sculpture, Painting (late 12th century)

ALEXANDROS PRESS

ιδιότυπο εν πολλοίς εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού είναι διάσπαρτες και περιστασιακές μέσα στην περιγραφή και την εικονογραφική ανάλυση των θεμάτων και στα συμπεράσματα. Θα μπορούσε να υπήρχε ένα αυτόνομο κεφάλαιο που να ερμηνεύει συστηματικά και συνολικά το εικονογραφικό πρόγραμμα· να συσχετίζονται τα διάφορα εικονογραφικά θέματα με την θέση που κατέχουν και την θεολογική-συμβολική σημασία των χώρων της εκκλησίας και επίσης την λειτουργική τους χρήση, τις προτιμήσεις των κλητόρων και άλλους παράγοντες. Η έλλειψη αυτή όμως δεν μειώνει με κανένα τρόπο την ποιότητα της μελέτης και την συμβολή της στην κατανόηση της βυζαντινής εικονογραφίας του τέλους του 12ου αι.

Στην τεχνοτροπική ανάλυση (σ. 149-155) των τοιχογραφιών μελετάται ο τρόπος δόμησης και η μορφολογική απόδοση των συνθέσεων και των μεμονωμένων μορφών, όπου παρατηρείται μεγάλη ποικιλία φυσιογνωμικών τύπων. Τεχνοτροπικά οι τοιχογραφίες της Κρήνας εντάσσονται στην

τάση που κυριαρχεί στο τέλος του 12ου αι. Ακολουθούν μια «σύνθετη τεχνοτροπία», στην οποία συνυπάρχουν στοιχεία των προηγούμενων δεκαετιών, της «κομψής» τάσης, με την εκλεπτυσμένη ωραιοπάθεια, την ρευστή γραμμικότητα και την διακοσμητική διάθεση, και της «δυναμικής», «κλασικής-μνημειακής» τάσης που διακρίνεται για την αρμονική ισορροπία και αυστηρότητα, το απαλό πλάσιμο χωρίς βίαιες αντιθέσεις στον φωτισμό των επιφανειών, και την κομψότητα στις κινήσεις. Πρόκειται για ένα «επαρχιακό», συντηρητικό ζωγραφικό συνεργείο που συνδέεται με την τέχνη της δυτικής Μικράς Ασίας. Τούτο ερμηνεύεται ορθώς από την σχέση των κλητόρων με την περιοχή αυτή, από την οποία όμως σώζονται ελάχιστα κατάλοιπα. Το τοιχογραφικό σύνολο της Κρήνας είναι το σημαντικότερο μνημείο του ανατολικού Αιγαίου και προσφέρει σαφή εικόνα της επαρχιακής ζωγραφικής που αναπτύχθηκε στην περιοχή κατά την περίοδο γύρω στο 1200. Παράλληλα, επιτρέπει να κατανοήσουμε την κοινωνική κατάσταση και τις δραστηριότητες της περιοχής μέσα από τις οποίες εκπήγασε το μνημείο.

Η μελέτη κλείνει με την πυκνή και γλαφυρή ανακεφαλαίωση-συμπεράσματα (σ. 156-159). Παρατίθενται στην συνέχεια δύο Παραρτήματα: ένα για τα γλυπτά και ένα για τις τοιχογραφίες. Στα Παραρτήματα γίνεται λεπτομερής περιγραφή των γλυπτών (σ. 160-169) και των εικονογραφικών θεμάτων (σ. 170-212) του αρχικού τοιχογραφικού διακόσμου. Στα γλυπτά γίνεται και συγκριτική μελέτη και χρονολόγηση. Ακολουθεί το Γενικό Ευρετήριο (σ. 213-223), η Βιβλιογραφία (σ. 224-225) και ο Κατάλογος (σ. 236-242) των 305 εικόνων. Οι εξαιρετικής ποιότητας έγχρωμες, στην πλειονότητά τους, εικόνες αναδεικνύουν την σπουδαιότητα του μνημείου και προσφέρουν μια ζωντανή εικόνα για την μνημειακή ζωγραφική και την καλλιτεχνική τάση της εποχής γύρω στο 1200.

Ο συγγραφέας, που υπηρέτησε για αρκετά χρόνια στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της Χίου και είναι άριστος γνώστης της μνημειακής τοπογραφίας της νήσου αυτής, κατόρθωσε με ιδιαίτερη επιδεξιότητα και γνώση να παρουσιάσει με σαφήνεια και πληρότητα ένα μνημείο-κλειδί για την γνώση και κατανόηση της τέχνης της μεταβατικής, γύρω στο 1200 μ.Χ., περιόδου στο ανατολικό Αιγαίο.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΚΙΟΛΕΣ
Ομότιμος Καθηγητής, ΕΚΠΑ
ngioles@arch.uoa.gr